

ḤVÂREZMÎ'NİN MUḤABBET-NÂME'Sİ

Sir Gerard CLAUSON*

Abstract

Only two manuscripts of the Muḥabbat-nâma of Ḥvârazmî are at present known to exist, both in the British Museum. Facsimiles of both have been published and the text has been published in whole or in part three times from Gandjei, Şçerbak and Nadjib; all of whom are personal friends of mine, none of them has tackled this text in the way that classical scholars tackle a Greek or Latin text, that is to say with the purpose of establishing the original text of the poem as it left the author's hands, insofar as this is now possible, and explaining how the differences between the two manuscripts came about. In effect what they have done is to publish all the evidence but not to interpret it critically. It is the purpose of this paper to do exactly that.

Özet

Ḥvârezmî'nin Muḥabbet-nâme'sinin bu güne kadar yalnızca mevcudiyeti bilinen iki el yazmasının ikisi de British Museum'da bulunmaktadır. İki el yazmasının tıpkıbasımları yayımlanmış ve metinleri de bütünüyle veya kısmen Gandjei, Şçerbak ve Nadjib tarafından üç kere neşredilmiştir. Ancak hepsi de şahsen arkadaşım olan seçkin âlimlerin tüm görüşlerine hürmet etmekle birlikte, bu âlimlerin hiç biri bu metni klâsik âlimlerin bir Yunan veya Latin metnini çözümledikleri şekilde çözümlenememişlerdir. Esasında iki el yazması arasında ne gibi farklılıklar olduğunu açıklayarak yazarın elinden çıkan manzumenin orijinal metnini tespit etmek bir dereceye kadar mümkündür. Gerçekte ise, onların yaptıkları bütün delilleri yayınlamak, ancak metnin tenkidî tercümesini yapmamak şeklinde olmuştur. Bu yazının yazılma amacı tam olarak budur.

Key Words / Anahtar Kelimeler

Ḥvârezmî, Horezmî, Muḥabbet-nâme

* Sir Gerard Clauson'un "The Muḥabbat-nâma of Ḥvârazmî" başlıklı bu makalesi *Central Asiatic Journal*, VII/4 (December 1962), s. 241-255'teki İngilizcesinden Türkçeye Ayşe Gül Sertkaya tarafından çevrilmiştir.

Hvârezmî'nin Muhabbet-nâme'sinin bu güne kadar mevcudiyeti bilinen iki el yazmasının ikisi de British Museum'da bulunmaktadır. İki el yazmasının da tıpkıbasımları yayımlanmış ve metin de bütünüyle veya kısmen Gandjei, Şçerbak ve Nadjib tarafından üç kere neşredilmiştir.¹ Ancak hepsi de şahsen arkadaşım olan seçkin âlimlerin tüm görüşlerine hürmet etmekle birlikte, bu âlimlerin hiç biri bu metni klâsik âlimlerin bir Yunan veya Latin metnini çözümledikleri şekilde çözümleyememişlerdir. Esasında iki el yazması arasın-

¹ Muhabbet-nâme, ilk defa T. Gandjei tarafından *Annali dell' Instituto Universitario Orientale di Napoli*, Cilt VI-VIII, 1958-9 da yayımlanmıştır. VI. cilt İtalyanca bir mukaddime (s. 131-132), transkripsiyonlu bir metin (s. 133-156), bir *apparatus criticus* (s. 157-161) ve Or. 8193'deki metnin tamamının tıpkıbasımını ihtiva eder. Ama doğrusu şu ki, 181a olarak numaralanmış sayfa, 170a sayfasının tıpkıbasımıdır ve 170b ile 181a tıpkıbasımları kayıptır. VII. cilt s. 135-166'da İtalyanca bir tercüme ile şâir, hamisi ve bizzat çalışmanın kendisi hakkında mukaddime kabilinden bazı notlar ihtiva eder. VIII. Cilt s. 91-102, Muhabbet-nâme'nin muhtevastaki (Arapça ve Farsça olmayan) Türkçe kelimelerin lugatçesini ihtiva eder. Genceî, uzun versiyonun otantik olduğunu ve metninin Add. 7914'ün tesirinde olduğunu Add. 7914'de tevkil edilen Or. 8193'ün daha üst okumalarının yeteri sıklıkta değilse de ara sıra tesirinde olduğunu delillerle ortaya koyar. Kullanılan transkripsiyon sistemi yazarın orijinal Türkmen telaffuzunu yeniden tertip etmek üzere düzenlenmiş ve en ufak kritikten daha fazlasına açık değildir; *apparatus criticus* doyurucu değildir ve bazı hatalar ihtiva eder. Tercüme, metnin yayımlanmış olduğu veçhile mantıklı tam bir tercümedir.

Genceî nüshasını görmemiş olan A. M. Şçerbak, Or. 8193'deki Muhabbet-nâme metnini tadil edilmiş Kiril alfabesiyle transkripsiyonlamış ve o da Genceî gibi, metni daha ziyade fonetik olarak ortaya koyarak, sayfa altı notlarında Add. 7914'ün orijinal Arapça el yazısının çeşitli okumaları ile yayımlamıştır. Çalışma mürekkep bir kitap içinde ortaya çıkmıştır, *Oguz-name-Muhabbat-name. Panyatniki drevne uygurskoy i starouzbekskoy pis'mennosti*, Moscow 1959. Metin bir mukaddimeyle başlamış ve Add. 7914'ten ilâve edilen hususu ve çeşitli okuyuşları dışarıda tutarak, Or. 8193 metninin anlatımına sadık bir Rusça tercüme ile devam etmiştir ve böylece yazarın orijinal metnine Genceî'den daha yakın olmuştur, ama bir miktar eksiktir. Yazmanın sayfa kenarındaki referanslar az ve sona doğru daha ciddi şekilde yanlıştır, ama metin Genceî'nin tıpkı basımında eksik olan iki sayfanın transkripsiyonunu ihtiva eder.

Önceki iki edisyonu da görmüş olan E. N. Necip çok daha büyük bir kitapta metnin tümünü tekrar yayımladı. *Horezmi, Muhabbet-name, izdaniye teksta, transkripsiya, prevod i issledovanie*, Moskova, 1961. Bu kitap, bir mukaddimeyi, Add. 7914'ün muhtevastaki metnin bir tıpkı basımını, Or. 8193'ten bazı üst okumalarla yazmayı baz alan transkripsiyon, tam bir *apparatus criticus*, bir Ruscaya tercüme, tam bir tefsir ve mükemmel bir lugat ihtiva eder. Transkripsiyon tadil edilmiş Kiril alfabesiyledir, ama diğerlerinden de daha az tatminkârdır, yazarın telaffuzunun modern Azeri Türkçesi gibi bir şey olduğunun baz alınması izlendiğinden beri, sonuç olarak pekçok kelime bu lisanla çok sıkı ilişkisi olmayanlar için alışılmamış formları deruhte etmiştir. Necip, Genceî gibi uzun versiyonu otantik olarak mülâhaza etmiş, tercümesinde onu esas almıştır.

da ne gibi farklılıklar olduğunu açıklayarak yazarın elinden çıkan manzumenin orijinal metnini tespit etmek bir dereceye kadar mümkündür. Gerçekte ise onların yaptıkları şey, bütün delilleri yayınlamak, ancak metnin tenkidî tercümesini yapmamak olmuştur. Bu yazının yazılma amacı tam olarak budur.

Eldeki metinler, nisbeten ufak bir bölüm, içerisinde Muhabbet-nâme'nin de olduğu (birinde yaklaşık 1/8, diğerinde 1/14) karışık muhtevalı el yazmalarını ihtiva ederler. Mecmuaların en eski yazması H. 835 / M. 1431 tarihli BM. MS. Or. 8193'tür. Ben bu yazmayı "A hitherto unknown Turkish ms. in 'Uigur' characters" *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1928, s. 99-130'da ancak bir ikisi düzeltilmiş küçük yanlışlarla birlikte oldukça detaylı olarak tavsif ettim.² Belki geçen yüzyılın başlarındaki bir tarihte, yazma bütünüyle parçalara ayrılmış, yaprakların bazıları kaybolmuş ve kalanı çok rastgele bir şekilde ciltlenmiştir. Şimdiki durumda, yazma (ikisi başka bir yazmaya ait), 182 yaprak ihtiva eder ki Muhabbet-nâme ise bunun (sırası ile) 159b, 160-170, 181, 171 ve 178a yapraklarını işgal eder, bu da 14 yaprağa karşılıktır; bu yaprakların arasında 160 ve 161 sayfeler eksiktir. Bu hesaba katıldığında, metnin tamamının 271 beyit ihtiva ettiğini var sayabiliriz.

İkinci yazma Rieu'nün kataloğu "Catalogue of the Turkish MSS. in the British Museum" s. 290'da bir miktarı tavsif edilmiş olan H. 916 (M. 1510) tarihli, BM. Add. 7914'tür. Muhabbet-nâme, toplam 23,5 yaprak, 473 beyit muhtevalıyla 290b'den 313b'ye kadar olan yaprakları işgal eder ki, bu, daha önceki yazmadaki pek çok beytin iki kere tekrarını ihtiva ettiğinden fazla sayılmaz.

İki yazma çok farklı karakterdedir. Ancak Or. 8193, tahrif edilmiş olmasına rağmen, iyi bilinen küçük bir grup yazmanın dikkate değer zarif bir örneği olarak Timürlü devrinde meydana getirilmiştir. Muhabbet-nâme'nin müelliflerinden Dr. Genceî, anladığım kadarıyla, yakın zamanda bunların bir çalışmasını ortaya koyacağından benim detaylı olarak müzakere etmeme gerek yoktur, ancak bu el yazmasının

² Genceî'nin tıpkı basımındaki iki sayfanın kaybından, bunlardan bir tanesinin sorumlu olduğuna dair nahoş bir hissiyatım var.

bir Muḥabbet-nâme metni olarak değerinin takdir edilmesi için bazı noktalar belirtilmelidir. Royal Asiatic Society tarafından yakın zamanda yayımlanan *Turkish and Mongolian Studies*'de Cengiz Han'ın Dünya fâtihi olduğu zamanda Türk komşularında kullanılan Uygur alfabesini bazı değişikliklerle Moğol alfabesi olarak kabul ettiğini ve Kubilay'ın Çin'in resmî alfabesi olarak ḥP'ags-pa alfabesini kabul ettiği kısa ara dönem dışında bu alfabenin Moğol topraklarında, hattâ yöneticilerin sadece ismen Moğol olduğu ve Moğolca'nın resmî dil olarak Türkçe ile yer değiştirdiği yerlerde bile resmî alfabe olarak kaldığını belirtmeliyim. Timürlü hânedanı döneminde Türkçe edebî ve dinî metinlerin Arap alfabesinden bu alfabeyle transkripsiyonu idareciler ve önde gelenler için moda haline gelmiştir. Bu Türk kâtipler tarafından yazılan, nesilden nesile geçen geleneksel Uygur alfabesi değildir ve hatırı sayılır miktarda Arapça alıntı kelimelerin bulunduğu bir Türkçe metni yazmaya hiç de uygun değildir. Doğrusu, bazı şüpheli noktaları istişare etmede Arapça yazılı bir metne sahip olmadan veya pratik olarak kalpten vakıf olmadan bu alfabeyle yazılan Muḥabbet-nâme gibi bir manzumeyi kimse okuyamaz demek ileri gitmek olur. Or. 8193 çok güzel bir sanat çalışmasıdır, ancak tamamiyle emin olabiliriz ki M. S. 1407'den 1444'e kadar Şahruh'un Herat valisi olan Celâleddin ile aynı kişi imiş gibi görünen Mir Celâleddin, M. 1431'de bu el yazması için talimat vermiş, ona kendi zevki veya ahlâkî terbiye için değil, arkadaşları takdir eder diye sahip olmayı arzu etmiş, kâtime verdiği bu talimatla "kâtip (fakîr) Mansur Bahşı" metnin çok dikkatli tam bir kopyasını değil, arzu ettiklerini muhtevasına aldığı, ihtişamlı bir tezhip çerçevesinin içine konmuş güzel yazılmış bir yazı, zarif bir sanat eseri meydana getirmiştir.

Add. 7914 yazmanın çok farklı bir türüdür. Zarif, okunaklı *nesta'lik* el yazısıyla yazılmıştır, ancak harikulade tezhip edilmiş bir yazma değildir, okunmak için yazılmıştır ve kâtibin tedrisi hiç şüphesiz okuyucunun okumaktan hoşlanabileceği bir edebî metinler serisi meydana getirmektir.

İki kâtibin yaklaşım farkı, vuku bulacak tartışmayı tahminde kendisini en iyi şekilde gösterir ve Muḥabbet-nâme'nin tertip edilmesinden yaklaşık 80 yıl kadar sonra, Or. 8193 yazıldığı vakit eserin

büyük bir bölümünün, 9. ve 10. mektupların her nasılsa kopyalanmış olan el yazmasında kaybolduğunu gösterir. Mansur Bahşı'ya hiç bir şekilde karışılmamış, o, eserin akışında beyitlerin pek çoğunu hariç tutan, daha önce Moğol alfabesiyle yazılmış yazmayı takdim ve tehir etmiş ve bu şekilde bırakmıştır. Add. 7914'ün kâtibî veya pek mümkün ki kendisine kopya etmesi için verilen daha önceki bazı yazmaların kâtibî, bu tür derlemeler normalde pek çok el yazmasını kopya etmekle derlenebileceğinden, okuyucularına bu tarz kısaltılmış bir metin vermeye hazırlıklı değildi. O, bu kayıpların yerine iki ilâve *mektub*'u koymuş ve düzgünlük adına, içine fazladan bir *mektup* ile diğer bazı ilâve hususları eklemiş ve sonra sahtekarlığı gizlemek için araya bazı beyitler de ekleyerek metni düzenlemiştir. Başka bir söyleyişle, metni bütünüyle yeniden tashih etmiştir ve onu ben gelecekte uygunluk adına "yeniden düzenleyen" diye adlandıracağım. Ben bu yazının sonunda, manzumenin el yazması geleneğine döneceğim ancak ihtisar adına dikkat çekmek için yazarın orijinal metnine A, Or. 8193'e E ve Add. 7914'e G olarak atıfta bulunacağım.

İki el yazması arasındaki diğer bir şekil farklılığının manzumenin tevzi edildiği çeşitli bölümlerin üstünde yer alan başlıklardan kaynaklandığı hususu belirtilmelidir. E'de şâirin efendisi olan Muhammed Hoca Beg'in beyanının üstünde sayfanın sağına tesadüf eden sadece bir tane dikey yazılmış başlık vardır. Diğer bölümlerin başlıkları sadece *söz başı* "yeni paragraf" sözleri ile sayfa kenarlarına kaydedilmiş, veya *gazel* diye *gazel* başlangıcına işaretlenmiştir. Bu sisteme muhtemelen A'dan tevarüs edilmiştir. G'deki başlıklar muhtemelen "yeniden düzenleyen" in işidir, çok daha sarîh ve inceliklidir, meselâ, her *mektub*'un numarası üzerinde zikr edilmiştir.

İki yazmanın kuvvetli ve zayıf noktaları belki en iyi aşağıda gösterildiği gibi hülâsâ edilebilir. E'nin esas hüneri şudur ki o, G'den çok daha eskidir ve yazarın kendi el yazısına daha yakın olduğu tahmin edilebilir. Mansur Bahşı'nın Moğol alfabesine kısaltma ve değişikliklerle geçirdiği Arap harfli metin, yazarın imlâsını tamamen muhafaza etmiş ve bu imlâ E'de sadakatle kopye edilmiştir, ancak Arap alfabesi gibi pek çok harfin yarısından azının kullanıldığı hususu dikkate alındığında, bu alfabe bu maksat için ziyadesiyle uygulan-

maz bir enstrümandır. Böylece, meselâ hiç tereddütsüz A'da 10a'da *arı* "saf" kelimesi *arığ* şeklinde yazılmış, A'da 100a'da *iygü* "iyi" yine eski bir şekil olarak *edgü*, yarım düzine kadar görülen "su" kelimesi A'da *suw* şeklinde (sîn vâv vâv) olarak yazılmıştır.

İki el yazmasında, beyitlerin sırasındaki farklılıkların sebebini yahut E'nin A'ya G'den daha yakın olması gibi önemli yazılış farklılıklarını göstermek doğrudur. Diğer yanda, Mansûr Bahşı bu hususlarda şuurlu düşünmüş olsa da, başka bakımlardan oldukça dikkatsiz gibidir. Bir alfabeden diğerine geçirme işi çok zahmetli olmalı ve kopyalamış olduğu metindeki orijinal beyitlerde ve bildiğimiz veya her hâlükârda çok emin olduğumuz atlanmış beyitlerde çok sıkça yerini kaybetmiş görünüyor. Onun hatalarından biri, üçüncü *mektub*'un nakaratındaki 176 ile 177 beyitler arasına 292. beytin ilâvesidir, bu metnini yanlış yerden açmış olduğu ve hatasını fark etmeden önce bu beyti istinsah etmiş olduğu şeklinde açıklanabilir. 177. ve 293. beyitler müşterektir, ve bu onu bir an için yanlış sevk etmiştir. 2. *mektub*'un başında bazı beyitler aynı kelime ile başlar ve bu onun hayli yanlış olmasına sebep olmuştur. 130. beyitten sonra 132. beytin ilk satırını ve sonra 131. beytin 2. satırını kopya etmiş ve bu iki beytin diğer mısralarını atlamıştır. Sonra 134. beyti atmıştır, fakat bu daha sonra göstereceğim gibi, belki de bunun onun metninde bulunmadığı hususuna bağlıydı. E'de tek veya birbirini takip eden iki veya üç beyitlik pek çok eksik vardır. Bu ihmallerin bazılarının meşru mazereti olduğu görülüyor; muhtemelen kendi metninin veya kopya edilen el yazmasının zarar görmüş olduğu ve yaprakların bazılarının en üst veya en alt satırlarının zâyi olduğu görülüyor. Bir sayfa bunun gibi iki eksiklik sonucunda kopya edildiğinde, biri ön sayfadan kayıp beyti, diğeri arka sayfadaki kayıp beyti göstermektedir ve eğer en üst satır kayıpsa, bunların aralarındaki beyitler, ön sayfadaki beyitlerdir. Eğer en alt satır kayıpsa, onların arasında kalan beyitler arka sahifedeki beyitlerdir. Eğer bazı sayfalar bu şekilde hasar görmüşse, her boşluk arasına giren beyitlerin sayısı her durumda aynı olmalıdır, ve böyle bir boşluk, hasarlı olanlarla olmayan sayfalar arasında beyitleri gösteren beyit sayısı ile

edilmelidir. Bu daha sonra göstereceğim gibi E'deki bazı ihmallerin muhtemel izahıdır.

G'deki noksanlıklar ve üstünlükler hemen hemen E'dekilerin tam zıttıdır. Başlıca üstünlükler, E'de muğlak olan, kısmen Arapçadan alıntı bir takım kelimelerin söylenişini açıkça göstermesi, ve o yazmada eksik olan birkaç otantik beyti muhafaza etmesidir. Noksanlıklar daha çoktur. İki tanesi söylenişe bağlıdır. G, E'den yaklaşık seksen yıl sonra yazılmıştır ve âşikârdır ki bu zaman zarfında metin bazı tahribata maruz kalmıştır, meselâ "su" (*sîn vâv vâv* A'da) 3a'da "söz" (*sîn vâv zayn*) ve 54a'da "servi" (*serv, sîn, râ, vâv*) olmuştur. Bu sıradan tahribatlara ilâveten âşikârdır ki birisi, muhtemelen "yeniden düzenleyen", metni modernize etmek için çalışmış ve yazarın Eski Türkmençe okuyuşunu muhtemelen son dönem 16. yüzyıl Çağatay söyleyişine çevirmiştir. Böylece 10a'da (*arığ*) "saf", *arı* olmuştur, ve 100a'da (*edgü*) "iyi", *eygü* olmuştur. Bazı gramer şekillerinde de benzer değişiklikler yapılmıştır. Meselâ Türkmencede *-li / -li* olan istek kipi birinci şahıs çokluk çekim eki Çağatay Türkçesinde *-lîng / -lîng* olmuştur, ("*içelim*", E'de 356a ve 381a'da *içeli*, G'de *içeliŋ* dir).

Diğer noksanlıklar üslubun aktüel farklılıklarına bağlı olarak, söyleniş farklılıklarının sınırlarının ötesine gider. Bunların bazıları hiç şüphesiz istinsah etmenin münferit veya toplu hatalarına bağlıdır; ama bazı durumlarda -meselâ kafiyelerini geliştirebilecek kelimelerin yerini değiştirmeye- görülüyor ki "yeniden düzenleyen" sadece ifadeyi modernize etmemiş, aynı zamanda yazarın tarzını geliştirmeyi iş edinmiştir. Bu durumda, sanki "yeniden düzenleyen", yazarın Türkmen diyalektinde geçerli olan ama kendisine yabancı gelen kelimelerden kurtulmak için kendi diyalektinde geçerli olan kelimelerle onların yerlerini değiştirmiş görünüyor. Meselâ 167a'da, *sen kibin*, "senin gibi", *sen teg ay* ile yer değiştirmiştir, gerçi *ay* "oh!" beyitte anlam ifade etmez. Bunun gibi E'deki 259a ve 370a'da *tap-* "bulmak", G'deki *bul-* ile yer değiştirmiştir.

G, E'de eksik olan ancak âşikâr olarak otantik bazı beyitleri muhafaza ederken, ilâve etme yetkisi olmadığı halde "yeniden düzen-

leyen” tarafından ilâve edilen ve açıkça orijinal metnin hiç bir parçası olmayan, bazı beyitleri de ihtivâ eder. Bazı beyitlerin bu tasniflerden hangisine ait olduğuna karar vermek kolay değildir, ancak daha sonra önereceğim bir prensip yardımcı olabilir. G’nin başlıca kusuru “yeniden düzenleyen”in benim de zaten işaret ettiğim tüm sahtekârlıklarını ve ilâvelerini ihtivâ etmesidir.

Genceî’nin belirttiğine göre, muteber edebî geleneğe şaşmaz bağlı olan kısa bir hâtimesiyle geleneksel olarak 10 adet “Aşk mektupları” serisi olan Muhabbet-nâme, Türk ve Fars edebiyatında iyi bilinen bir tarzın tipik bir örneğidir. Her *mektub*’un formu da geleneğe bağlıdır, şâirin ismini son beyitte zikrederek sevgiliye yollanan bir *mektub*’u, ilk mısraı her zaman *kil ay saki* “gel saki” ile (bazen *ey ve saki* arasına ilâve edilen daimi bir lâkap ile) başlayan üç beyitlik nakarat takip eder ve 3. beyt 10 *mektub*’un hepsinde aynıdır.

Aşağıdaki şiirin tavsifinde Necip ile Genceî³ de müşterek olan beyitlerin numaralanmasını benimsedim. Yazarın eseri olduğuna inandığım metnin bâkî kalan parçalarını ve Muhabbet-nâme’nin muhtevasını düzgün şekilde şematik olarak ortaya koymam, bu tavsifi kolaylaştırmış olacaktır. Son sütun otantik beyitlerin orijinal olduğuna inandığım numaralanmasını gösterir.

Bölüm	Mısralar	tekrar gözden geçirilmiş numaralama
<i>Tanrıya medhiye</i>	1-18	1-18
<i>Mukaddime</i>		
I. bölüm	20-22	19-21
<i>Farsça gazel</i>	23-32	22-31
II. Bölüm	33-39	32-38
<i>Türkçe gazel</i>	51-59	39-47
III. Bölüm	60, 61, 63	48-50
<i>Muhammed Hoca Beyin beyânı</i>	64-66, 68, 67, 69-83	51-70
I. bölüm	84-95	71-82
<i>gazel</i>	96-101	83-88

³ Bunlar 440. beyitten itibaren farklılaşır. Çünkü Genceî o beyti kendi metninde kasıtsız olarak atlamış ve çevirisinin dip notunda 439a olarak numaralayıp değiştirmiştir. Bu noktadan itibaren Necip’i izledim.

1. mektup	103-111, 113, 112, 114-124	89-110
nakarat	125-127	111-113
2. mektup	128-148	114-134
nakarat	150-152	135-137
3. mektup		
esas bölüm	153-166	138-151
Gazel	167-174	152-159
nakarat	175-177	160-162
4. mektup	216-237	163-184
nakarat	238-240	185-187
5. mektup	241-257, 259-263	188-209
nakarat	264-266	210-212
6. mektup	267-289	213-235
nakarat	291-293	236-238
7. mektup	333, 337, 334-6, 338-342, 345, 343-4, 346-354	239-260
nakarat	355-357	261-263
8. mektup	358-379	264-285
nakarat	380, 381 ⁴	286, 287. (288)
sonuç ⁵		
dua	425, 426, 429, 430, 428	289-293+x
kıt'a	432-436	294-298+x
halime	438, 439	299-300+x

Bunun, G'de görülen pek çok beytin Muhabbet-nâme'nin orijinal parçası olmadığına delalet ettiği görülecektir. Zaten belirtildiği gibi bunlar iki gruba ayrılırlar: (1) Ya yanlış yere konmuş veya belli bir sebep olmadan metne girmiş beyitler. (2) "Yeniden düzenleyen" tarafından ilâve edilmiş beyitler.

Kesin olarak teşhis edilememiş bir beyit dışında, 1. gruba ait belki sadece üç beyit vardır; bunlar tufeylî beyit olarak kabul edilmelidir, çünkü bunlar olmamaları gereken yerde bulunmaktadır veya

⁴ İki yazmada da nakaratın 3. mısraı kayıptır. Ancak diğer nakaratların son satırlarının aynısı olması gerektiğinden tamir edilebilir. 9. ve 10. mektuplar her iki yazmada da kayıptır.

⁵ Bunun Hârezmî'nin orijinal çalışmasının bir parçası olması ihtimal dışıdır, bu nokta aşağıda müzakere edilmiştir. 2. madde E'deki söz başı başlığıdır; şâirin ismi son mısradaki geçmediğinden dolayı G'de doğru olarak gazel olarak değil, kıt'a olarak tanımlanmıştır.

başka yerde bulunan beyitlerin tekrarıdır ve yahut her iki sebep birlikte söz konusu olabilir. 149. ve 290. beyitler, şâirin ismini ihtiva eden *mektubun* ana bölümünün son beyti ile nakarat arasındadır ve sonradan ilâve edilmiş olmalıdır, ayrıca 290. beyit de 286. beyit ile hemen hemen aynıdır. 258. beyit 232. beytin tam olarak tekrarıdır ve ikinci defa görülmesi sonradan ilâve edilmiş olmasındandır. Geriye kalan ilâveler açıkça “yeniden düzenleyen”in çalışmasıdır ve ayrı olarak müzakere edilmelidir.

“Yeniden düzenleyen”, Tanrıya övgü’nün son beytinde gerekli bir husus olmasa da şâirin adının geçmemesi yanlışdır diye düşünmüş olmalı ki oldukça beceriksiz bir şekilde “Ah Tanrım! H^vârezmî’nin manzumesine lütufkâr ol ve âşığın kalbine hudut koyma” diyen 19. beyti ilâve etmiştir.

Bu noktada E’de bir boşluk olması, mukaddimenin yeniden yapılanmasını daha zor hâle getirmiştir. 160b yaprağı 25. beyit ile sona erer ve 161a yaprağı 54. beyit ile başlar, demek oluyor ki, G metninin 28 beyti kayıptır. E’nin iki yaprağının 28 beyit kadar beyit ihtiva etmiş olması imkânsızdır. Böylece açıktır ki bizim 000 olarak adlandırabileceğimiz sadece 1 yaprak kayıptır. E’de standart uygulandığında, bir “açılış”ın her iki tarafındaki beyit sayısının bir yaprağın arka yüzü ile diğerinin ön yaprağında eşit olması gerektiğinden 000a’nın 9 beyit ihtiva ettiği aklımıza yatar. 160b ve 000b’nin de beyit sayısı 8 beyittir. 161a beyit sayısı ile toplam 17 beyittir. Elbette şöyle de alınabilir 000a 1-7, 23. beyit ile başlayan Farsça gazelin son 7 beyti olmalı, ve 000b 6-8, 59. beyit ile sona eren Türkçe gazelin ilk üç beyti olmalıdır. Bu hâlâ bulunacak yedi otantik beytin olduğunu gösterir ve bunların da 33.-39. beyitler olduğundan hiç şüphe yoktur. Girizgâhın tercümesinin yeniden tertip edilmiş olması “yeniden düzenleyen”in çalışmasını anlamamız yolunda önemli ölçüde şekillendiricidir. Şöyle yazar:

“(20) Dün akşam bayram mehtabı belirdiğinde, kudret ankası Muhammed Hoca Beg, (21) emirlerini verdi; otağ-ı hümâyûn ve tuğ dikildi, şarap bardakları getirildi, ve konuklar oturtuldu. (22) Bir hânende, sazını *Hüseynî* makamında akord ederek aşağıdaki *gazeli* söyledi.

(23-32 Farsça Gazel).

(33) O (Muhammed Hoca Beg) gülümsedi ve “Sen, her kimsen (Ey filân) bize uygun bir hediye getir. (34) Kalbin denizinde senin mücevherlerinden hayli var, ve Farsça kitapların dünyanın her yanındır. (35) Aşk oyununda herkesi yendin ve dünyayı tatlı dilinle ele geçirdin. (36) Bu kış benim yanımda bizim dilimizle bir kitap tertip etmeni arzu ediyorum” (37) Rüzgâr gibi geçen fânî günler için de dünyada bizden bâkî kalacak bir hediye arzu ederim” dedi. (38) Aynı fikirdeydim, yeri öptüm ve “Hükümdarım, sahip olduğunuz dünya sizin azametli mülkünüzdür” (39) Elimden geleni yapacağım ve dünyanın her tarafına sizin şöhretinizi yayacağım” dedim.

(51/59 Türkçe gazel)

(60) Kitabıma başladım. İnşâallâh sona erer, inşâallâh Muhabbet-nâme Mısır ve Suriye'ye erişir. (61) ziyafetime genel bir davetiye çıkardım ve Muhabbet-nâmeyi 10 mektupta tertib ettim. (63) Ama her şeyden evvel Begden övgülerle bahs edeceğim ve sözlerime bunlarla başlayacağım.”

Genceî (*a. g. e.*, VII 137) Köprülü'nün, şâirin hâmisini M. 1353-1359'da Moskova'da Korkunç İvan'ın meclisindeki Tini Beg'in, büyük elçisi, Cânı Beg'in varisi, Han-zâde Muhammed Hoca Beg olarak şüphesiz doğru teşhis ettiğini hatırlatır. O, MN'nin tertip edildiği dönemde (Bk. beyit 66) Cânı Beg'in maiyetinde nüfus sahibi yüksek memur olmasaydı bu mertebeye çok zor erişirdi, ancak bu memuriyetin ne olduğuna dair bir kayıt görülüyor.

Dikkat edilmelidir ki “yeniden düzenleyen” bu mukaddimeye iki ilâve yapmıştır. İlki, 40. beyitten 50. beyte kadar olan beyitlerdir. Şâirin hamisine mukabelesi ve sonundaki Türkçe gazel açıkça çok uyumsuzdur. 40. beyitte şöyle der: “Bu gün şafak sökünçeye kadar şarap iç, ve bu etkileyici *gazeli* dinle”. Son beytinde H^vârezmî'nin adının geçtiği 7 beyitlik bir Türkçe *gazel*'i takiben 3 ilâve beytin sonuncusu 51. beyitle başlayan otantik *gazeli* hayli inceliksiz takdim eder. Bu araya uygunsuz olarak giren *gazel*, pekâlâ H^vârezmî'nin otantik gazeli olabilir, ancak burası onun yeri değildir, ve 40. beytin otantikliğine karşı olan öteki delil de içindeki iki emir kipinin haddizatında *kulğın*'ın geç dönem diyalekt şekli olduğu ve otantik Türkmen şekli *kılğıl* olmadığıdır. “Yeniden düzenleyen” muhtemel ki gayet hatalı olarak, güya araya konan bu ilâveyle manzume yücelebilir diye düşünmüştür.

“Ben de onun iki bölümünü Farsça tertip edeceğim, çünkü o renklendirilecek, ipekli elbise olmaya yaraşır” okunuşu 62. beytin

İkinci ilâvesinde “yeniden düzenleyen”in bütün ilâveleri için anahattır. “*On mektup*” ifadesini, elindeki sadece sekiz *mektup* içeren metin ile uyuşturamadığı açıktır ve alıntı yapabileceği bazı Farsça eserlere (H^vârezmî’den değil) ulaşabildiği için ya da Türkçe değil de Farsça yazabileceğini hissettiği için, Farsça iki *mektup* ilâvesiyle iyi bir açık kapatması yapmaya karar verir.

Muhammed Hoca Beg’in beyânı (E’deki (Sıfat) “tavsif” yerine G’de “medhiye” (*madh*) geçmiştir) gerçek değer olarak iki metinde de aynıdır ancak enteresan bir alternatif vardır. E’deki 64a’da şöyle der: *Aya! arslan yüreklig xan uruğı* “Hey! aslan yürekli hanların evlâdı” sonuç ibaresi Genceî’nin belirttiği gibi tarihî ismiyle Muhammed Hoca Beg adına olan *Han-zâde*’nin tercümesidir. “Yeniden düzenleyen” bunu *Aya! arslan yürek Konrat uruğı* “Hey! Aslan yürekli Konratların evlâdı” diye okuyarak değiştirmiş, bundan belki kendi hamisinin bu uruğun bir üyesi olduğunu belirterek bu değişikliğin ona zarif bir övgü olmasını istediği sonucunu çıkartabiliriz. Bölüm açıkça 101. beytin sonunda *âmîn* ile biter, ancak “yeniden düzenleyen” 102. beyti ekleyerek yazarın çalışmasını yüceltmeye karşı koyamamıştır. “Muhammed Hoca Beg’in övgüsünü bitirdim ve Muhabbet-Nâme’nin esasını ortaya koydum” der.

“Yeniden düzenleyen” ilk Farsça mektubunu üçüncü *mektup*’tan sonra ve ikincisini altıncı *mektuptan* sonra açıkça bir simetri teşebbüsü olarak araya ilâve etmiş. Bu muhtemelen mânidârdır ki Huseynî ismi bunların ikincisinin nakaratından önce son beyitte ortaya çıkar. Bu araya ilâvelerin sonucu olarak, 8. *mektup* 10. *mektup* olur, ve “yeniden düzenleyen” orijinal manzumenin iskeletini kurmada başarıya ulaşmış olur. Bunun onu niye tatmin etmediğini anlamak güç, ama görünüşe göre o hâlâ iki beytinde (408 ve 423) H^vârezmî’nin adı olan diğer bir Farsça mektuba sahiptir, gerçi standard bir şekilde değildir, çünkü 1 ana metin ve 1 gazelden ibarettir, ancak nakaratı yoktur ve o, bunu da araya ilâve ederek çözmüştür. Buna bağlı olarak tertiplemediği 382. beyitte şöyle der: “Hikâyem bu noktaya erişti ve ardında ağır ağır ilerledi; orijinal olarak on *mektup* dedim, on bir oldu”. Bunu ve ilâve *mektubu* manzumeye ekledi.

İki metin sonuçta tekrar birbirine yakınlıktır. Bu orijinal manzumenin bir parçası mı değil mi karar vermek güç. Biliyoruz ki terkip edilişinden sonraki 80 yıllık süre içinde manzumenin tek uygun yazmasının 8. *mektubunun* son beytini ve 9. *mektup* ile 10. *mektubun* tamamını ihtiva eden yaprakları kayboldu. Yazmanın son yaprağının kurtulmuş olması ve sahih olarak son duanın ilk beyitle başlaması gerçi imkânsız değil ama gerçekleşmesi büyük lütuf gibi görünüyor. Belki daha ziyade mümkündür ki kayıp bulunduğu anda tanınmamış bir şâir uygun sonucu yazmak için vazifelendirildi.

Böyle olsa bile, iki metin arasında mühim farklılıklar vardır. E'de, sonuç 3 kısa bölüme ayrılır, bir *dua* (5 beyit); bir *kıt'a* (5 beş mısra) ve sonuncusunda şairin ismi geçen iki sonuç beyti şöyle der:

(425) "Ah Tanrım", ruhlarımızı aydınlat ve imânımızı günahahtan uzak tut. (426) Senin gücün çalılıklardan güllü ortaya çıkarır; çok günah işledim, beni, köleni affet. (428) Marifet sahibi ve marifet sahibinin dostunun (*hunar*) mutluluğu bizi muvaffak eylesin. (429) Kelimelerimin nezahatini diğer hakanları (Husrev) acizleştiren tatlı (*şirin*) hükümdara göster; (430) II. Cemşid Muhammed Hoca Beg, dünyanın ümididir ve halkın hanıdır.

(432) Dünyada bülbül gibi tatlı bir şarkıcıyım; (Sarayın) kubbesi üzerinden uçan Anka kuşu gibiyim. (433) Kılıç gibi dilimle dünyayı zapt ettim, rıza imparatorluğunun imparatoruyum. (434) Ben hem sefiş hem sofî abî olduğumdan dolayı hem meyhanede hem camide yerim var. (435) Ne kadar haşmetli bir sultan olsa da, (yalnız) para uğruna methiyelerini terennüm etmeyeceğim. (436) Şanınız kıyamete kadar devam edebilsin diye kendimi hizmetinize vakfedeceğim.

(438) Bana mültefit olun; Muhabbet-name'yi şereflendirin. (439) talihin (hür) *kiblesine* doğru okunan dua hizmetkârınız Hârezmî'nin ruhunu şâd etsin.

G'nin mektup bölümü çok daha karmaşıktır ve pek çok tekrar yazıldığına dâir pek çok işaret vardır. Dua beyitleri tekrar düzenlenmiş ve 428. beyit ortaya taşınmış ve "Hey! Güneş görünüşlü şanslı kişi, Tanrı, senin isteklerini kabul etsin" diyen 427. beyit onun önüne ilâve edilmiştir. Aşıkârdır ki bu hudutlar içindeki bir beytin tanrıya edilen duada yeri yoktur. "Şimdi bir *kıt'a* okuyacağım, dinle ve karakterim ile şartlarımdan haberdar ol!" diye okunan 431. beyit "yeniden düzenleyen" in çalışmasının tipik bir örneğidir. *Kıt'a* küçük değişikliklerle metinde devam eder. Hemen sonra dikey olarak

yazılmış “kitabın hâtimesi”ni dört beyit takip eder, E’nin sonuç beyitleri olan ortadaki ikisinden ilki, üslubun açıkça kabul edilemez varyasyonudur. Diğer ikisinde şöyle der:

(437) Burada Muhabbet-nâme’yi bitirdim, Onu Sir (Daryâ = Jaxartes) kıyılarında yazdım ... (440) bir Mısır şekeri olan bu kitap H. 754 yılında tamamlandı”.

Genceî ve Necip bu beyitleri H^vârezmî’nin bizzat kendi çalışması olarak kabul ettiler, ancak metindeki iki sonuç beytinin önce ve sonrasının araya ilâve edilmesindeki inceliksiz yol ve bunların E’de bulunmamaları onların sonradan ilâve olduğunu ispat eder. H. 754 hemen hemen M. 1353’e karşılıktır ve Cāni Beg saltanatı zamanına, denk gelir, yani Muhabbet-nâme’nin tertiplendiği dönemdir (bk. 66. beyit). Bu yüzden Muhabbet-nâme’nin tertip edildiği güne bakıldığında doğru bir rivâyete işâret edebilir, ancak bu birinci elden bir ispat değildir. Sir Deryâ (*Jahartes*) referansı makul olduğu gibi kaçınılmaz doğru da değildir. Biz bu dönemde Muhammed Hoca Beg’in hangi hizmete memur olduğunu bilmiyoruz.

“Yeniden düzenleyen”in çalışmasının tipik bir örneği olan G’nin metninin geri kalanı üzerinde durmamızın bir gereği yok. 440. beyitte söyle der, “Tanrı rahmetiyle tamamlanmasına izin verdi, şimdi de münasip bir hikâye (*hikayat*) dinle”. Farsça hikâyeyi daha sonra okurun yazara dua etmesi için yakaran 3 Türkçe final beyti takip eder, H^vârezmî ismi hikâyenin 467. beytinde ortaya çıkar, ve muhtemelen yazarın Farsça çalışmasından alınmıştır, ancak Muhabbet-nâme’nin orijinal bir bölümü değildir.

Şimdi biz kalan beyitlerin otantikliğini mütalaa etmeliyiz. E’de eksik olan 28 adet “yeniden düzenleyen”in çalışması olduğu veya metne sonradan ilâve edildiği açık değildir. Eğer biz bunları Genceî ve Necip’in numaralandırmaları altında değil de yukarıda verilmiş olan “İçindekiler”in son sütunundaki gözden geçirilmiş numaralandırmaya göre listelersek bu, müzakereyi kolaylaştırıcaktır. Bu beyitler 69, 73, 80, 81, 82, 111, 112, 120, 133, 141, 157, 169, 171, 177, 182, 189, 211, 218, 223, 232, 236, 237, 243, 247, 250, 254, 258, 263’tür. Bunların bazıları açıkça otantiktir. Şâirin ismini taşıyan 82. beyit *gazelin* son beytidir. 111, 112, 211, 236, 237 ve 263. beyitlerin hepsi, herbiri mecburen 3 beyit ihtiva etmesi gereken nakarat bölümleridir.

69. beyit da çok otantik olmalı, çünkü 70 o olmadan anlamsızdır.⁶ Şimdi belirtilen de dahil olmak üzere, bu beyitlerin bazılarının olmasının Mansur Bahşı'nın kullandığı yazmadaki hasardan veya o yazmanın kopyalandığı önceki bir yazmadaki hasardan kaynaklandığını nerede ise kesin olarak göstermek mümkündür, ancak bu işlem oldukça karışıktır. Eğer bir el yazması sudan veya yaprağın bir kısmının aslı yıpranmasından tahrip olmuşsa, bu tür tahribat muhtemelen yaprağın en üstünde veya en altında vuku bulur ve her iki tarafını da etkiler. Bu tahrip olmuş yazma metnin ilk yaprağının arkasında başlar ve her bir sayfada 8 beyti kapsar diye farz edildiğinde her iki makul tahmin sonrası beyitlerin durumu aşağıda gösterildiği gibi olurdu:

yaprak	beyitler	yaprak	beyitler	yaprak	beyitler
1b	1-8	7b	97-104	13b	193-200
2a	9-16	8a	105-112	14a	201-208
2b	17-24	8b	113-120	14b	209-216
3a	25-32	9a	121-128	15a	217-224
3b	33-40	9b	129-136	15b	225-232
4a	41-48	10a	137-144	16a	233-240
4b	49-56	10b	145-152	16b	241-248
5a	57-64	11a	153-160	17a	249-256
5b	65-72	11b	161-168	17b	257-264
6a	73-80	12a	169-176	18a	265-272
6b	81-88	12b	177-184	18b	273-280
7a	89-96	13a	185-192	19a	281-288

Şu kayıp beyitlerin 6'sının, 73 ve 81, 112 ve 120 ile 169 ve 177'nin var sayılan bu el yazmasının yaprağının ya en altında veya en üstünde karşılıklı olmaları elbette tesadüften çok ötedir. Diğer iki beyit 80 ve 232, karşılıklı değil, yaprağın en üst ve en alt beyitleridir ve 82 ve 111. beyitler kayıp çiftlerin hemen yakınındaki parçalarıdır. Bir diğer muhtemel çift 250. ve 258. beyitlerdir. Bunlar yukarıdaki şemanın tertibinde, yaprağın en üstünde değildirler, ancak tahminimize göre, önde gelen kayıp beyitlerden biri, ihtiyâren 243 veya 247 metne sonradan ilâvedir, o zaman bu beyitler 249 ve 257 olmalı ve

⁶ "(69) Bırak övgüden farklı tür kumaş dokuyayım ve kışın ortasında bir bahar şarkısı okuyayım, (70) senin ziyafet salonun cennet, ve cennetin iklimi daimâ yaz olduğu için.

yaprağın en üstünde yer almalı idiler. Bunları bir araya getirdiğimizde varsayılan hasarlı yazma, 28 beytin 12'sinin E'de bulunmamasına mantıklı bir açıklama getirirken aynı zamanda artanın sonradan ilâve olduğunu ortaya koyar.

Münakaşa elbette kesin değildir; özellikle manzumedeki bütün dikey yazılmış başlıkların haşiyede yazıldığı veya sayfadaki beyit sayısını etkilemeyen ilâveler olduğu varsayımı eğer geçerli ise bu bizi üç sonuca götürür.

Birincisi; çeşitli sebeplerden dolayı otantik olarak gösterilen 8 beyit gibi, diğer 10 beyit, varsayılan yazmanın tahribatına bağlı olarak kayıp gösterilebilir. (111. ve 112. beyitler her iki sebepten dolayı otantik gösterilebilir.)

İkincisi şudur; kalan 10 beyitten 9'u otantik ve biri sonraki ilâve olmalı, çünkü varsayılan yazmayı ilk 9'u katmadan ve sonuncuyu hariç bırakarak onarmak imkânsızdır. Üçüncüsü, "yeniden düzenleyen" tarafından ilâve edilmiş beyitler ve diğer 3 zorlama ilâve, orijinal manzumenin parçası olmadıklarını göstermiştir. Çünkü onlar ilâve edilmiş olsaydı varsayılan yazmayı yeniden düzenlemek aynı oranda imkânsız olurdu.

Sonuç olarak, Muhabbet-nâme'nin el yazması şeması yeniden binâ edilmelidir. Sadece manzumenin tertiplenişiyile E'nin meydana getirilmesi arasında neredeyse 80 yıl ve o günle G'nin ortaya konuluşu arasında bir 80 yıl daha geçmiştir. Bu yüzden şema çok ayrıntılı değildir; mamafih bu zaman zarfında en az 7 yazmanın varlığını veya her halükârda daha az sayıda yazmanın, 7 değişik durumda olduğunu tahmin edebiliriz. Bunlar:

- A yazarın el yazısıyla olan yazma
- B 9. ve 10. mektupları kayıp olan yazma
- C muhtemelen, yeni bir hatimenin ilâve edilmiş olduğu yazma
- D varsayılan tahrip olmuş yazma
- E Or. 8193
- F "Yeniden düzenleyen" tarafından değiştirilmiş yazma
- G Add. 7914

A, B, ve C, E ile G'nin miras çizgisindedir. Ancak ne D, G'nin ne de F, E nin miras çizgisinde değildir. Mümkündür ki A, B ve C hepsi yazarın el yazısının farklı şekilleridir, ve, diğer yazmaların şemaya sonrada sokulmuş olması da mümkündür, meselâ ne E, D'nin ne de G, F'nin doğrudan kopyası olmayabilir. ancak şemanın uygun bir yeniden yapılanması aşağıdadır:

